

DET UBEVIDSTES EKSISTENS

Simo Køppe

Forskellige historiske opfattelser af det ubevidste diskuteres, specielt ud fra begreberne determination og selvbevidsthed. Der indføres en skelnen mellem tre grundlæggende typer af »det ubevidste«. Det hævdes, at også hermeneutikken har et begreb om det ubevidste og det sammenlignes med Freuds opfattelse. Afslutningsvis konkluderes det, at det er det ubevidste i en definerende relation til selvbevidstheden/selvrefleksionen, som er det artsdefinerende for det menneskelige subjekt, og ikke bevidstheden.

Indledning

Lige siden begrebet det ubevidste første gang blev anvendt inden for psykologien, er det blevet mødt med en indvending, der viser, at begrebet anfægter selve definitionen af psykologiens genstandsområde. Det ubevidste er således konsekvent blevet afvist med, at det psykiske er det, der er bevidst, eller umiddelbart kan blive det, og at det ubevidste kun til nød kan bruges om de processer i nervesystemet, som er baggrunden for det bevidste. At hævde, at der eksisterer noget *psykisk* ubevidst, er således en selvmodsigelse.

I en overordnet historisk ramme kan man på denne baggrund skelne mellem to definitioner af det ubevidste. Det ubevidste som en instans eller et område i psyken, og det ubevidste som identisk med de processer i centralnervesystemet, der er baggrunden for det psykiske og som selvsagt ikke i sig selv kan blive bevidst. Der er imidlertid også en tredje definition, som man ikke altid er opmærksom på i diskussionerne af det ubevidste, og det er den opfattelse, hvor det ubevidste ikke er begrænset til det enkelte individ, men transcenderer subjektet. Som det vil fremgå af det følgende, er der mange versioner af dette synspunkt. Nogle ser det ubevidste som repræsenterende naturen med stor N, andre ser det ubevidste som en intersubjektiv dimension, som et nødvendigt grundlag for at det menneskelige subjekt kan kommunikere med andre subjekter.

I det følgende vil der blive skelnet mellem disse tre definitioner:

- (1) Det ubevidste er identisk med de processer i nervesystemet, som er den direkte foranledning til psykiske fænomener. Psyken er bevidstheden, og det, der kan blive bevidst.
- (2) Det ubevidste er en afgørende del af psyken. Psyken er bevidstheden, det der kan blive bevidst samt det ubevidste. M.h.t. psykens relation til

nervesystemet, så har både bevidstheden, det der kan blive bevidst og det ubevidste en baggrund i neurofysiologiske processer.

(3) Det ubevidste er individ- eller subjekt-transcenderende. Det ubevidste kan f.eks. betegne Naturen eller en intersubjektiv og samfundsmæssig eller sproglig dimension, der er betingelsen for interaktion mellem subjekter.

De tre definitioner er fælles om at tildele det ubevidste en eksistensform – enten som en del af nervesystemet, en del af psyken eller i form af en subjektoverskridende dimension af varierende tilsnit. Man kan i forlængelse heraf udskille en fjerde definition eller opfattelse af det ubevidste, som er særegen netop i spørgsmålet om det ubevidstes eksistensform. Det hævdes, at det ubevidste ikke eksisterer som andet end en (epistemologisk) konstruktion i det hoved, der skaber konstruktionen. Det ubevidste har ikke en egentlig selvstændig eksistens, men er et hjælpe begreb, der f.eks. kan være anvendeligt i f.eks. de psykoterapeutiske fortolkninger. Denne fjerde definition vil kun kort blive berørt her.

De tre definitioner af det ubevidste vil først blive konkretiseret med enkelte historiske eksempler. De vil derefter bliver vurderet ud fra en bredere artshistorisk synsvinkel, for herved at eksplicite, hvordan måden man definerer det ubevidstes eksistens på, har konsekvenser for den almenpsykologiske definition af det menneskelige subjekt.

1. Det ubevidste før Freud

Det er velkendt at Freud ikke selv navngav særligt mange af de begreber, som den psykoanalytiske teori består af. De fleste af dem, han overtog, gennemgik imidlertid en omfattende revision, inden de blev indlemmet i psykoanalysen, således også det ubevidste.

Der er næppe tvivl om at det er de tyske romantiske naturfilosoffer, der mest ihærdigt har præget begrebet om det ubevidste. Selv om begrebet kan føres væsentligt længere tilbage i tiden, er det naturfilosofferne fra sidste halvdel af 1700tallet og til midten af 1800tallet, som har skabt »det ubevidste« i moderne form. Blandt de væsentligste er F.W.J. Schelling (1775-1854), Hegel (1770-1831), C.G. Carus (1789-1869) og E. von Hartmann (1842-1906). Perioden har været en af de væsentligste og mest frodige i vestlig idehistorie, bl.a. præget af fremkomsten af evolutions- og civilisationsteorier og af grundlæggelsen af en stribe videnskabelige discipliner (herunder biologi, psykologi, sociologi, de medicinske neurodiscipliner m.m.).

For de romantiske naturfilosoffer er det en kongstanke at betragte det menneskelige individ som en uadskillelig del af naturen, nærmest som en lokal organisering i den altomfattende biosfære. De mest naturvidenskabeligt orienterede (Carus og von Hartmann, der sædvanligvis betragtes som den der afslutter naturfilosoffernes epoke) satte fokus på de dynamiske organiseringsprincipper, der skaber organismer, fra celleniveau til de mest kom-

plekse dele af psyken, selvbevidstheden, og de opfattede ikke blot principperne som ubevidste, men som *det ubevidste*. Hvis man f.eks. isolerer et princip for udviklingen af sansning, og ved hjælp af dette beskriver sansningens udvikling fra de mest primitive former til mangfoldigheden af specialiserede sansemodaliteter hos højtudviklede dyr, så er der afgørende forskel på at sige, at princippet er en videnskabelig lovmæssighed, som selvsagt ikke er bevidst hos de implicerede organismer, og at sige, at princippet er udtryk for det ubevidstes virke, at princippet beskriver det ubevidste. Det ubevidste bliver herved et biosfærisk subjekt, et Naturen som subjekt, der tillægges skaberevne slet og ret.

Dette romantiske Natur-subjekt er gennem tiderne udstyret med enhver tænkelig egenskab: guddommelighed, blind determinisme, harmoni, kreativitet, uendelig visdom, dyrisk primitivitet, tøjlesløs sanselighed osv., og er afhængigt af karakteristikkene blevet mål for kritikløs dyrkelse eller fanatisk bekæmpelse. Det, der i givet fald skal bekæmpe det ubevidstes indflydelse, er en anden instans i individet, nemlig det enkelte individs selvbevidsthed, moralens og rationalitetens repræsentant i psyken. At romantikernes opfattelse af det ubevidste ikke er glemt, men lever i bedste velgående, blot i en tillempet psykologisk version, fremgår klart af følgende citat:

»Hvad angår indholdet af det ubevidste kan man ikke generalisere. Men så meget kan fastslås: det repræsenterer det hele menneske med alle dets iboende evner og muligheder, med alle de lyse og de mørke sider, det måtte rumme; det indeholder altid grundlaget for de forskellige svar, mennesket er i stand til at give på det spørgsmål, som tilværelsen stiller. (...) Men i en hvilken som helst kultur gælder det, at mennesket *i sig selv* har alle udviklingsmulighederne; det er urmennesket, rovdyyret, afgudsdyrkeren, det er et væsen med medfødte muligheder for at udvikle fornuft, kærlighed, retfærdighed.« (Fromm 1962, s. 103-4).

Det ubevidste er altfavnende, ahistorisk, fælles for alle mennesker. Bevidstheden udgør et medieringspunkt mellem det ubevidste og den realisering af de humane værdier, som det historisk givne samfund giver mulighed for.

I denne forbindelse, er det væsentligste træk ved den romantiske opfattelse af det ubevidste, at det defineres som et selvstændigt subjekt. Og som et selvstændigt subjekt, der ikke er identisk med det menneskelige subjekt. Set ud fra det enkelte individs synsvinkel har det romantiske ubevidste altid en ekstern oprindelse, det hidrører fra en sfære, der overskrider det enkelte individ, – det være sig den biosfæriske Natur eller den normative potentialitet, som Fromm definerer det ubevidste som. Og det ubevidste forstået som et selvstændigt subjekt, forskellig fra det menneskelige subjekt, vil altid *determinere* det menneskelige subjekt (bevidstheden, identiteten). Et biosfærisk Natur-subjekt eller et normativt følelses-subjekt vil i begge tilfælde være urørligt. Man kan leve i overenstemmelse med det – så er

man sund – eller leve i modsætning til dets forskrifter – så bliver man syg, men man kan ikke påvirke det.

2. Det ubevidste hos Freud

Som bekendt sammenlignede Freud psykoanalysens erkendelser med de erkendelser som blev frembragt af Kopernikus og Darwin. Mens Kopernikus viste, at det ikke er jorden, men solen, der er solsystemets centrum, og Darwin viste, at mennesket ikke har en guddommelig oprindelse, men nedstammer fra aberne, så viser psykoanalysen, at det ikke er bevidstheden, der er centrum i psyken. Psykoanalysen har *decentreret* det menneskelige subjekt, som det også siges, dels fordi bevidstheden ikke længere kan siges at være det afgørende centrum i psyken, dels fordi der sådan set slet ikke er noget centrum.

Når psykoanalysen er blevet kritiseret for at fremstille mennesket som determineret af skjulte kræfter og styret af nådeløse drifter, så er det fordi man stædigt fastholder at ville se bevidstheden som kernen i subjektet. Omend det er ganske banalt, så indebærer psykoanalysens decentering ingen determination af subjektet overhovedet. Det er bevidstheden og jeg'et (som er den psykiske instans bevidstheden tilhører) der decentrerer og marginaliseres, men kun for at blive suppleret med en ny *psykisk* instans. Hvis man sammenligner med andre og mere regelrette teorier om determination, så er der væsentlig forskel på disse og psykoanalysens opfattelse af hvordan determination foregår.

Hvis man f.eks. ligesom etologerne mener, at de kognitive funktioners indhold og det meste af menneskets handlingsliv er styret af reflekser og instinkter, godt nok struktureret i et komplekst hierarki, eller hvis man mener at kunne finde handlingsstyrende genstrukturer i DNA'et, så er der i begge tilfælde tale om en determination fra noget, der dels har en anden eksistensform, dels ligger uden for det psykiske. Med mindre man reducerer psykologi til biologi har de en anden eksistensform, idet reflekser, instinkter og DNA er biologiske/neurofysiologiske størrelser. De tilhører dermed et område, som ligger *uden for* psyken. De klassiske former for determination udøves altid af størrelser, der ikke tilhører det, der determineres, så derfor er »tilhørsforholdet« et afgørende kriterium når man skal bestemme arten af den determination, man snakker om.

Med hensyn til det ubevidste er der altså forskel på, om det ubevidste defineres som en overindividuel størrelse eller som en psykisk provins, idet det kun er i det første tilfælde, at der kan blive tale om en klassisk determination. Når psykoanalysen kritiseres for at operere med det ubevidste, primært fordi det er en uerkendelig determinerende instans, og når det af denne grund afvises, at det ubevidste eksisterer som psykisk størrelse, da er der i realiteten vendt op og ned på sagens sammenhæng. Det er netop kun ved at definere det ubevidste som en del af psyken (som psykoanalysen

gør), at man undslipper den klassiske forestilling om en ekstern determinerende faktor.

Da det ubevidste i psykoanalysen er en psykisk størrelse, så er determinationen systemintern, – det er en del af psyken, der determinerer en anden del af psyken. Taget som helhed, er psyken (i den psykoanalytiske opfattelse) »selv-determinerende«, hvilket måske umiddelbart forekommer at være en kontradiktorisk term. Hermed være ikke sagt, at psyken ikke skulle være påvirket af biologiske og samfundsmæssige størrelser, hvad den selvfølgelig er, men blot, at det ubevidstes determination af psyken ikke kan lade sig gøre når det ubevidste netop er en del af psyken.

Når man diskuterer eller blot anvender Freuds topiske modeller af psyken, er det en velkendt fejltagelse at personificere de psykiske instanser *jeg, det* og *over-jeg*. I denne sammenhæng er det ganske fatalt, idet man automatisk ledes til at betragte psyken som bestående af tre personer, der hver især kæmper om at få magten over bevidstheds- og handlingslivet. I Freuds udvikling af den topiske model af psyken, er spørgsmålene om det ubevidste selvsagt af afgørende betydning. Freuds udvikling af den topiske model kan resumeres således (Andkjær Olsen og Køppe 1981, s. 325):

DET FYSISK-BIOLOGISKE NIVEAU	det somatiske			
DE PSYKISKE KVANTITETERS NIVEAU	tingsforestillinger	ubv	det	topisk ubevidst
	det fortrængte			
	det fortrængende	fbv	over-jeg	dynamisk ubevidst
	ordforestillinger		jeg	
DE PSYKISKE KVALITETERS NIVEAU	det bevidste	bv		deskriptivt ubevidst

I den første af sine modeller, skelner han mellem det topisk ubevidste, *ubv*, det førbevidste, *fbv* og bevidstheden, *bv*. Det oplevende centrum er knyttet til bevidstheden, som har umiddelbar adgang til det, der kan blive bevidst uden videre (det førbevidste). I sin anden topiske model, hvor triaden *jeg, det* og *over-jeg* indføres, er en af de væsentligste årsager til ændring af modellen, at dele af *jeg*'et (de dele der er knyttet til udøvelsen af fortrængningen, de fortrængende forestillinger) ikke uden videre kan blive bevidste. De samles i *over-jeg*'et.

Det er afgørende at holde sig for øje, at der uafhængigt af hvilken topiske udgave man taler om, altid er forskel på det topisk ubevidste og det førbevidste. Det førbevidste er stort set identisk med det, der normalt betegnes hukommelsen eller erindringssystemerne. At behandle hvad man almindeligt forstår ved hukommelse som førbevidst, er i overensstemmelse med gængs praksis, da ingen vil hævde, at det lager af viden m.m. som har mulighed for blive bevidst, er bevidst konstant. Det er ikke det førbevidste der er interessant i denne forbindelse, hvor termen ubevidst kun bruges i den topiske betydning.

Som det fremgik af den romantiske opfattelser af det ubevidste, er det helt almindeligt at se indholdet i det ubevidste som følelser. Som specielt kraftige følelser, der er undertrykt af det rationelle jeg. Afhængigt af i hvilken udstrækning man deler den romantisk subjektoplevelse, mener man, at en »frigørelse« af de skjulte kræfter i det ubevidste er identisk med en frigørelse af ens skjulte potentialer, og at man omvendt, ved at acceptere og dyrke sit følelsesliv, netop selv kan bidrage til at frigøre de kreative kræfter i det ubevidste. Hvis man tager afstand fra den romantiske subjektoplevelse, accepterer man mere eller mindre eksplicit, at følelserne skal holdes i skak af de rationelle komponenter af jeg'et, og at det drejer sig om at styre sit følelsesliv, så det ikke render af med en. Men i begge tilfælde – og det er det vigtige – opfatter man det ubevidste som en instans, der rummer følelser.

Denne opfattelse af det ubevidste, som rummende følelser, er uhensigtsmæssig på flere måder. Den er dels uhensigtsmæssig, fordi følelser er en *oplevelseskategori*, og fordi man derved udstyrer det ubevidste med en evne til at opleve. Det metapsykologiske begreb affektpotentialitet, som bruges til at betegne størrelser i det ubevidste, er netop potentialiteter og altså ikke affekter. Følelser og affekter er en oplevelsesmodalitet og man antyder herved, at det ubevidste har mulighed for at opleve. Men det ubevidste har ikke en evne til at opleve – det har kun bevidstheden. Når man tilskriver det ubevidste følelser, er man meget tæt på at definere det ubevidste som et selvstændigt subjekt og hermed opdele psyken i flere selvstændige subjekter.

Når det er hensigtsmæssigt at bruge det metapsykologiske begreb »psykisk kvantitet« (jvf. skemaet ovenfor) til at beskrive dynamiske processer i det ubevidste, er valget af »kvantitet« begrundet i ønsket om at undslippe enhver oplevelseskonnoterende terminologi. Begrebet er neutralt i forhold til de kvalitative processer i bevidstheden, og er alt andet lige at foretrække frem for sådanne begreber. (Jvf. Andkjær Olsen 1984).

Taget som helhed har Freud og psykoanalysen skabt et utal af begreber til at karakterisere det ubevidste. I den lille metapsykologiske artikel »Det ubevidste« karakteriseres *ubv*-systemet således:

»Lad os sammenfatte: *modsigelsesfrihed, primærproces* (besættningernes bevægelighed) *tidløshed* og *erstatning af den ydre realitet med den psykiske*

er de karakteristika, som vi må forvente at finde ved de til systemet ubv hørende processer«. (Freud 1915e, s. 184)

Det ubevidste er imidlertid ikke blot processer, men også struktur og indhold. Den væsentligste struktur i det ubevidste er Ødipus-komplekset, der strukturerer de psykoseksuelle fantasier, og som er baggrunden for subjektets kønsidentitet. Ødipus-skomplekset er i det hele taget den samlede betegnel-se for de grundpolariteter, som det ubevidstes dynamik fungerer ud fra (jvf. Andkjær Olsen 1988). I stedet for at benævne det ubevidste som deter-minerende, er en mere dækkende term »strukturerende«.

En af de bedste eksemplificeringer af det ubevidste som strukturerende størrelse findes i Freuds fem sygehistorier. Hvis man læser en af Freuds sygehistorier nogle gange, vil man opdage, at det materiale, der beskrives, på et tidspunkt får sit eget liv. Man begynder at se sammenhænge på tværs at det, der nævnes i teksten, man begynder at konstruere sammenhænge og forbindelse, som der ikke står noget om. Man opdager til sidst at denne proces er uendelig. Man får et indblik i et univers, som så at sige kan generere en uendelighed af tolkninger og konstruktioner. Strukturen i det ubevidste er ikke noget, der oprettes én gang for alle. Som alle strukturer eksisterer det ubevidstes struktur ikke i et tomrum, men kun ved at struk-turere et konkret materiale. Materialet for den ubevidste struktur er i første række fortrængte forestillinger, som konstant tilflyder det ubevidste igennem hele subjektets liv. Det ubevidste er således en bestemt udgave af individets livshistorie.

Når den tvangsneurotiske Rottemand går forbi en sten, der ligger midt ude på gaden, og nogle minutter senere må tilbage for at flytte stenen ind til siden, udspinder der sig på det bevidste plan en scene, hvor hans udkårne passerer samme gade i en (heste-) vogn, vælter og dør. Denne tvangsneuro-tiske banalitet kan i terapien føres tilbage til grundlæggende ødipale relationer og bestemte kerneoplevelser i den lille Rottemands liv. Det ubevidste forsøger hele tiden at gennemtvinge sin udgave af livshistorien helt ud i Rottemandens bevidste perception af verden, det strukturer alt det fore-stillingsmateriale, det kan komme i kontakt med.

Det ubevidste kan overordnet bl.a. karakteriseres ud fra en psykisk struk-turering på baggrund af en specifik udgave af subjektets livshistorie. Men hvordan hænger det så samme med determinationen, der er diskuteret ovenfor? Hvis man ikke kan sige, at subjektet er determineret af det ube-vidste (fordi det ubevidste er en del af psyken), kan man da ikke sige, at bevidstheden/jeg'et er determineret af det ubevidste – og er man så ikke igen tilbage i det klassiske determinationsbegreb, hvor determinationsrelationerne blot holdes inden for psykens rammer – altså en form for *intrap*sykiske determination?

For at afvise denne antagelse er det nødvendigt at beskrive det ubevidste som psykisk komponent i forhold til de øvrige komponenter i psyken. Hvis man insisterer på at betragte psyken som en helhed, og ikke som bestående

af tre enkelt-subjekter, så kan det ubevidste ikke ses uafhængigt af de egenskaber, som de øvrige psykiske komponenter har.

En af de måder, det ubevidste bedst afsløres på, er i den psykoanalytiske terapi. Principielt er terapien, eller terapiens mulighed, baseret på en egenskab ved jeg'et, som er afgørende. Den psykoanalytiske terapi, kan defineres som en *refleksionsproces*, hvor den analyserede gennemløber en række refleksionsstadier (jvf. Andkjær Olsen 1982). Den psykiske egenskab, som refleksionen er baseret på, er selvbevidstheden – eller det faktum, at mennesket er i stand til at have sig selv som indhold/objekt i en refleksion. Det er altså selvbevidstheden, der »anvendes« i analysen, og det er selvbevidstheden, der er baggrunden for, at analysen overhovedet er mulig. Selvbevidstheden og selvrefleksionen kan imidlertid også anvendes uafhængigt af den analytiske situation. Hvis man forsøger at installere det strukturerende ubevidste – som det fremtrådte i forbindelse med Rottemanden ovenfor – i sit eget hoved, kan man beskrive relationen mellem det ubevidste og selvrefleksionen sådan her: Hvis man forsøger at være opmærksom på sin egen determination – altså ens ubevidstes determination af en selv – så vil man opdage, at man ved bevidst at rette sin opmærksomhed mod determinationen, ikke kan ophæve den, men flytte den. Ikke fjerne den, men ændre den, og altså justere determinationen. Forehavendet vil i praksis være relativt begrænset, og mere effektivt i en analytisk relation, men det er ubestrideligt en mulighed at påvirke determinationen. Og så kan der ikke være tale om en determination.

Det er således selvbevidstheden, der er baggrunden for, at det er muligt at ophæve/justere det ubevidstes determination af handlingslivet. Selvrefleksionen er i denne forstand *ligestillet* med det ubevidste – og det er to egenskaber eller funktioner ved psyken, som er modstillet hinanden, og som i en vis forstand definerer hinanden. Hvis psyken ikke rådede over en selvbevidsthed og en hertil knyttet selvrefleksion, mindede det ubevidstes determination af jeg'et om den blinde uafvendelige determination, og det ville være mindre vigtigt om det ubevidste har en selvstændig psykisk eksistens, eller om det kun har en neurofysiologisk.

Freuds opfattelse af det ubevidste er uadskillelig fra definitionen af selvbevidstheden som en modpol i den psykiske dynamik. Når det ubevidste og selvbevidstheden kun kan tænkes i en indbyrdes bestemmelse eller som en fælles definition af hinanden, så rækker det endnu engang ved definitionen af determination. Et system, hvor den systeminterne determination i sig selv er variabel – *ikke* i kvantitativ forstand – kan slet ikke siges at indeholde en determination i gængs forstand. En determination der kan justeres, modificeres, flyttes, påvirkes, ændres osv. er ikke nogen determination.

Opsummerende kan det ubevidste i psykoanalysen sammenlignes med de tidligere nævnte definitioner af det ubevidste:

- iflg. psykoanalysen er det ubevidste ikke et selvstændigt subjekt, forskellig fra det menneskelige subjekt. Det ubevidste indgår som en komponent i det menneskelige subjekt.
- iflg. psykoanalysen er det ubevidste en psykisk instans med psykisk realitet. Det ubevidste som psykisk instans er dynamisk og konfliktfyldt og altid strukturerende.
- iflg. psykoanalysen er det, der strukturerer, i sidste ende subjektets egen livshistorie. Det, der strukturerer, er subjektets egen livshistorie i de ubevidste psykoseksuelle fantasiers gengivelse. Hvis man betragter psyken som et samlet system, er der altså tale om at en del af systemet på baggrund af hele systemets livshistorie forsøger at sætte en strukturering igennem.
- iflg. psykoanalysen indeholder det ubevidste ikke et normativt følelsesideal, eller et specielt følelsesfuldt karakterideal. Det ubevidste indeholder ingen normative værdier overhovedet.
- iflg. psykoanalysen er det ubevidste modstillet selvbevidstheden, som i kraft af selvrefleksionen kan indvirke på det ubevidstes strukturering, og dermed ændre den tilsyneladende determination af subjektets handlingsliv.

3. Det hermeneutiske ubevidste

Det ubevidste i Freuds psykoanalyse er tit blevet kritiseret af psykoanalytikere og filosoffer, som er inspireret af hermeneutikken. Specielt Jürgen Habermas og Alfred Lorenzer har i starten af 1970'erne analyseret Freuds metapsykologi, hvor et af deres væsentligste ankepunkter er Freuds valg af terminologi til beskrivelse af det ubevidste (jvf. Habermas 1968, Lorenzer 1974). De kritiserer Freud for en såkaldt »scientistisk selvmisforståelse« hvilket mere præcist er en anvendelse af naturvidenskabelige betragtningsmåder på et genstandsområde, der tilhører humanvidenskaberne. Freuds kausalitets- og determinationsbegreb er naturvidenskabeligt, hans teori om det psykiske apparat, begrebet psykisk kvantitet m.m. er blot udtryk for en kamoufleret neuroanatomi og neurofysiologi.

I lyset af ovenstående diskussion er disse indvendinger ikke korrekte. Freuds anvendelse af begrebet psykisk energi indebærer ikke at det ubevidstes psykiske energi kan måles eller kvantificeres på anden måde, idet termen hovedsageligt er begrundet i ønsket om at vælge en neutral term, der ikke hverken denoterer eller konnoterer en oplevelsesdimension. Den generelle indvending om, at Freuds metapsykologi fremstiller det ubevidst, som et mekanisk system, der determinerer et andet, kan ikke begrundes i kvantitetsbegrebet, og hvad der er væsentligere, heller ikke i determinationsbegrebet. Et mekanisk systems determination er defineret ud fra en fastlagt initialtilstand, hvor de indgående elementer har kausale relationer til hinanden. Kritikken forudsætter, at der er tale om to selvstændige sy-

stemer med hver deres dynamiske faktorer. Men to selvstændige systemer er i denne sammenhæng identisk med to subjekter, hvilket igen er udtryk for den personificerende fejlfortolkning af den topiske model. Og selv om man momentvis godtager en adskillelse i to systemer, så har et system, der konstant modtager nyt materiale og konstant forsøger at reproducere sin struktur i det samlede materiale, slet ikke nogen initialtilstand, der kan fastholdes som udgangspunkt for fastlæggelsen af de systeminterne determinationer. At det ubevidste i den systemteoretiske terminologi er et åbent system, er i sig selv tilstrækkeligt som modargument mod Habermas' og Lorenzers indvendinger. Hertil kommer diskussionen af selvrefleksionen og begrundelserne for, at det ubevidste og selvbevidstheden er hinandens konstituerende betingelser.

Det er i denne sammenhæng interessant, at hermeneutikken i realiteten selv opererer med et begreb om det ubevidste, som på enkelte punkter er i stand til at supplere psykoanalysens opfattelse af det ubevidste. Der skal ikke her gås i detaljer, men den hermeneutiske tradition fra Husserl over Heidegger til Gadamer argumenterer i stigende grad for en eksistentiel dimension, der såvel er subjektkonstituerende som ubevidst. Subjektkonstituerende i den udstrækning, at dimensionen er en forudsætning for, at vi forstår vores omverden, at vi kan kommunikere med andre, og at vi kan indgå i sproglig interaktion. Men også betingelsen for at vi kan forstå os selv, at vi i det hele taget er i stand til at producere betydning i vores bevidsthed. Ubevidst i den udstrækning, at dimensionen i almindelighed fungerer som uerkendt, og at den heller ikke kan erkendes restløst, selv om den sætter sig det som mål.

Hos Husserl er grundlaget for vor forståelse identisk med en »Lebenswelt« eller en livsverden, som dels er fælles for alle subjekter, dels er den fælles horisont for alle de enkelte betydningssammenhænge/oplevelser, der fremtræder i den enkelte bevidsthed. Den del af livsverdenen, som er fælles for alle subjekter, er det der bl.a. er betingelsen for intersubjektivitet. Livsverdenen består således af en kollektiv komponent og af en individuel komponent. Begge dele kan kun gøres til genstand for en beskrivelse ved hjælp af de fænomenologiske reduktioner, som er en filosofisk analysemetode (jvf. Køppe 1976).

Mens den tendentielt ubevidste Lebenswelt hos Husserl er principielt og restløst analyserbar sker der hos Heidegger en ændring i fænomenologien, som senere følges op og aktuelt kulminerer hos Gadamer. Den eksistentielle betydningsdimension bliver et egentligt ubevidste, det bliver en størrelse, der er betingelse for subjektets produktion af betydning i bevidstheden, men også en betingelse, der for en dels vedkommende ligger uden for bevidsthedens analysemuligheder. Med Jørgen K. Bukdahls formulering (Bukdahl 1976, s. 138) kan man sige, at der hos Gadamer ikke findes nogen »reflektorisk helle«, hvorfra bevidstheden kan ophæve sin egen historiske bundethed. Analyser af den betydningsproduktion, der finder sted i be-

vidstheden og specielt af betingelserne for den, har altid en grænse betinget af den forståelseshorison, subjektet er bundet til ved sin blotte eksistens.

Fænomenologerne skelner således ret præcist mellem to ubevidste komponenter. Dels et kollektivt eller samfundsmæssigt og historisk ubevidst, dels et individuelt ubevidst, som er konstituerende for mennesket, og som kun kan eksistere i kraft af det samfundsmæssige. Vi har her et eksempel på et kollektivt ubevidst, der overskrider eller transcenderer enkeltindividet, og som er både samfundsmæssigt og historisk. Det er afgørende forskelligt fra romantikernes ubevidste, netop fordi det er samfundsmæssigt og historisk fremfor biosfærisk.

I den udstrækning det er nødvendigt at operere med et ubevidst, som transcenderer enkeltindividet, er der væsentlig forskel på, om man i sidste ende begrunder det i en biologisk fylogense eller i en historisk samfundsmæssighed. Freud var ikke helt præcis på dette punkt. I sine forskellige modeller og omtaler af det 'et »åbner« han det for biologiske og artistypiske forestillinger, således at en del af det 'et i nogle formuleringer simpelthen er biologisk bestemte forestillinger. I den jungianske analytiske psykologi er dette princip udstrakt til store dele af det ubevidste, som i form af fylogenetisk erhvervede arketyper definerer den individoverskridende kollektivitet.

Det er mildest talt ikke kun hermeneutikerne, der har diskuteret eksistensens af en individoverskridende dimension, som determinerer det menneskelige subjekt. De fleste socialisationsteorier er forsøg på at afdække den samfundsmæssige determination, men i praksis er konsekvensen ofte, at psyken bliver identisk med en kombination af den biologiske og den samfundsmæssige determination. Psyken opstår i skæringspunktet mellem biologi og samfund, den bortreduceres og defineres som en afledt eksistens. Også i teoretisk lingvistik dukker spørgsmålet om det individoverskridende op, idet sprogsystemet som kollektiv størrelse stilles overfor sproget som individuelt system (f.eks. hos Saussure).

En af de hyppigste begrundelser for at afvise det ubevidste er som nævnt knyttet til dets karakter af determination. Pointen i denne sammenhæng er for så vidt, at det kun er ved at godtage Freuds og psykoanalysens definition af det ubevidste, at man kan *undgå* denne regelrette determination af det psykiske. Det er kun ved at acceptere, at der eksisterer et psykisk ubevidst, dvs. et ubevidst med en psykisk realitet, at man undgår et ubevidst, som determinerer. Det er kun ved at gøre det ubevidste til en del af subjektet, at man undslipper antagelsen af et individtranscenderende ubevidst som det eneste eksisterende. For hvis det individtranscenderende ubevidste var det eneste, så var determinationen netop entydig, uforanderlig og ubrydelig – så *var* der tale om en determination i klassisk forstand. Hvis der kun eksisterer et biologisk ubevidst (det være sig i form af et biosfærisk ubevidst, et ubevidst identisk med nervesystemet, eller et fylogenetisk) og/eller et samfundsmæssigt, så ville psyken være determineret i traditionel forstand, og den ville ikke have midler til at omgå denne determination.

Det er altså kun ved at godtage det psykoanalytiske ubevidste, at det biologiske og det samfundsmæssige kan bringes på den rette formel.

4. Det ubevidstes ontologi

Spørgsmålet om det ubevidstes eksistensform er dels et spørgsmål om, hvilket ubevidst man taler om, dels et spørgsmål om, hvad der menes med eksistens. Hvis det er hensigtsmæssigt, at hævde, at der findes et biologisk, et psykologisk og et samfundsmæssigt ubevidst, er spørgsmålet om det ubevidstes eksistens afledt af spørgsmålet om disse tre sfærens selvstændige eksistensform. Sagt på en anden måde, er der ikke den store fordel ved at skelne mellem dem, hvis de tre dimensioner ontologisk er én, idet deres forskellighed da kun er fiktiv og med tiden måtte kunne reduceres til hinanden. Det ubevidstes eksistensform fremtræder klarest i en historisk sammenhæng.

Når man i definitionen af det ubevidste tager sit udgangspunkt i decentrerings af subjektet, er det sjældent at konsekvensen af denne decentrerings placeres i et historisk udviklingsperspektiv. Det antages ofte, at det er menneskets bevidsthed og de dertil knyttede kognitive egenskaber, der er artsdefinerende, og altså dén psykiske egenskab, som er den vigtigste til at skelne mennesket fra andre dyr. Bevidstheden som kognitiv funktion findes imidlertid langt tilbage i den biologiske udvikling og kan ikke uden nærmere specificering bruges som kriterium. Man kommer lidt nærmere til sagens kerne ved at hævde, at det ikke er bevidstheden som sådan, men en særlig funktion ved bevidstheden, som er det specielle for mennesket, nemlig selvbevidstheden, og specielt selvrefleksionen, der udspringer af selvbevidstheden.

Som det fremgår ovenfor, kan selvrefleksionen ikke gøres, uden at den sættes i relation til sin umiddelbare modpol, det ubevidste. Og dette er ikke et spørgsmål om, hvorvidt selvrefleksionen anvendes til at afsløre det ubevidstes virkninger eller ej. Lige så lidt som man ikke kan sige, at det er et spørgsmål, om folk »bruger« deres ubevidste eller ej, kan man sige, at det er et spørgsmål, om folk »bruger« deres selvbevidsthed eller ej. Det ubevidste og selvrefleksionen er konstituerende komponenter i det menneskelige subjekt, og *begge skal eksistere*, for at vi kan sige, at der er tale om et menneske. De er begge artsdefinerende og subjektkonstituerende, og de konstituerer hinanden. Man kan derfor heller ikke sige, at det ubevidste udøver sin determination af jeg'et fra en lokalitet i den samlede psyke, og at selvbevidstheden til tider kan ophæve, modificere osv. determinationen. Det er ikke et spørgsmål om forgodtbefindende, men om en fundamental og principiel almenpsykologisk karakteristik af det menneskelige subjekt. De to komponenter kan til gengæld ses som to organiserende poler i et samlet dynamisk system, der i varierende grad, og varierende i subjektets livshistorie, udøver deres indflydelse over det samlede subjekt.

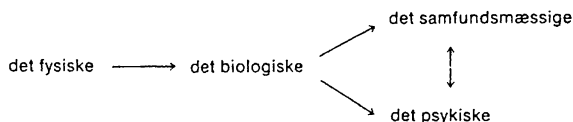
Det psykoanalytiske terapi er et af midlerne til at rokere om på de indbyrdes dominansforhold, men der kan aldrig være tale om at grænsen helt ophæves, at det ubevidste opløses.

Det er interessant at konstatere, at mange bestemmelser af selvrefleksionen knytter den sammen med menneskets sprogbrug og i det hele taget forbinder selvbevidsthed og selvrefleksion med intersubjektivitet. Den *intrasubjektive* relation, som selvrefleksionen er udtryk for, er således direkte knyttet til den *intersubjektive* relation. Selvrefleksionen er simpelthen baseret på en internalisering af relationen til den anden, og i den udstrækning det fra ontogenesens vinkel er umuligt at sige, hvad der kommer først, er de hinandens konstituerende betingelser. Denne hypotese går som en rød tråd igennem mange og vidt forskellige teorier (sprogpsykologiske teorier hos Piaget og Vygotsky, sociale personlighedsteorier hos Mead osv., og i psykoanalysen, bl.a. i Lacans teori).

Det bemærkelsesværdige ved selvrefleksionens afhængighed af intersubjektiviteten er dens dermed forbundne relation til det samfundsmæssige ubevidste, f.eks. sprogsystemet. Intersubjektivitet er ikke noget, der perciperes direkte, men er afledt af en struktur, der transcenderer det enkelte subjekt.

Hvis distinktionerne mellem biologi, psykologi og samfundsmæssighed konsekvent skal opretholdes, må de tre dimensioner eller niveauer også ontologisk kunne skelnes fra hinanden. Inden for en materialistisk pluralisme (jvf. Køppe 1990) tildeles de tre dimensioner hver sin autonome ontologiske eksistens, hvilket bl.a. indebærer, at ingen af dem (heller ikke epistemologisk) kan reduceres til nogen af de andre. I mange niveauteorier og i mange almene evolutionsteorier defineres de ontologiske niveauer som en seriel række, hvilket vil sige, at de evolutionshistorisk tænkes at følge efter hinanden: først det biologiske niveau, siden det psykiske og endelig det samfundsmæssige. Det er almindeligt antaget at en række psykiske funktioner imidlertid genfindes hos laverestående dyrearter, og det er ved at være lige så almindelig anerkendt, at det samme gælder primitive sociale organisationsformer. Såvel det psykiske som det samfundsmæssige har altså biologiske forformer.

I stedet for at se niveauernes udvikling serielt, som blot kommende efter hinanden, er der væsentlige argumenter for at betragte dannelsen af det psykiske niveau og det samfundsmæssige niveau som samtidigt, og som indbyrdes konstituerende hinanden. En banal grafisk fremstilling:

Hvis man sammenligner det samfundsmæssige og det psykiske i deres relationer til det biologiske med biologiens forhold til det fysiske, er der

væsentlig forskel på de to konstituerende overgange. Den irreversible dannelse af det biologiske er en seriel proces, mens konstitueringen af det samfundsmæssige og det psykiske tidsmæssigt sker samtidigt. Ved at være hinandens konstitutionsbetingelser kan det psykiske og det samfundsmæssige ikke tænkes uafhængigt af hinanden, hvad de ville, hvis man opfattede udviklingen serielt.

For den historiske udvikling er konstitueringen af det psykiske og det samfundsmæssige som niveauer stadig noget af en gåde. Der findes stort set kun to måder at betragte niveaukonstituering på – som en graderet evolution (udvikling med små skridt) eller som et decideret spring. Hvor den første tese, har vanskeligt ved at forklare dannelsen af kvalitativt nye enheder af en kompleksitet, der er tilstrækkelig til at fungere som niveaukonstituerende har springteorien den ulempe, at det ikke er nogen forklaring, idet man går fra én tilstand, hvor det der skal forklares ikke findes, til en anden tilstand, hvor det hele pludselig er tilstede – uden i øvrigt at kunne beskrive »springet« nærmere. Det er ikke helt utænkeligt, at man kan nå en anelse nærmere gådens opklaring ved at betragte dannelsen af det psykisk ubevidste i relation til det samfundsmæssigt ubevidste, idet denne relation for så vidt manifesterer de to niveaurs indbyrdes konstitueringsrelation.

I forbindelse med bestemmelsen af det ubevidstes ontologi er det interessant at konstatere, at naturromantikken igen er ved at indfinde sig som en ontologisk tese. Specielt fysikere og biologer har genoptaget naturromantikken idet de herved mener at kunne beskrive generelle processer, der spænder fra partikel-fænomener til menneskelig subjektivitet. De indser sjældent, at der bliver tale om en ny form for reduktionisme, idet verdens mangfoldighed ontologisk ikke er forbundet til forskellige niveauer, men til ét fælles natursubjekt (jvf. Gregersen og Køppe 1991).

5. Kan computere have et ubevidst?

Hvis computeren var et reduktibelt mekanisk-fysisk system, var enhver tanke om kunstigt at skabe psykiske funktioner såsom bevidsthed i en computer håbløse. Når man diskuterer, om det er muligt at skabe bevidsthedslignende fænomener i en computer, tages det gerne for givet, at det er den specifikke menneskelige form for bevidsthed, der er tale om. Da konsekvensen af diskussionen af ovenstående er, at den menneskelige bevidsthed er indlejret i et selvdeterminerende dynamisk system, hvoraf de to mest afgørende komponenter er det psykisk ubevidste og selvbevidstheden, må spørgsmålet om computerens fremtidige egenskaber altså stilles anderledes. Hvis det er hensigten at efterligne *menneskelig* bevidsthed, forudsætter det såvel selvbevidsthed som det psykiske ubevidste – i computeren.

Da bevidsthed ikke er en specifik menneskelig egenskab, er spørgsmålet om en »kunstig« skabt bevidsthed absolut ikke identisk med spørgsmålet

om et kunstigt system, der på nogen måde kan sammenlignes med menneskets psyke. Der er ingen grund til at tro, at enkeltstående bevidsthedskomponenter ikke skulle kunne skabes kunstigt, og at de for så vidt allerede eksisterer. En integreret bevidsthed der råder over mange sansemodaliteter og med et oplevelsescentrum ligger væsentligt længere ude i fremtiden. Men heller ikke her skulle der være principielle forhindring for en sådan defineret kunstig størrelse. Man bør blot være opmærksom på, at en sådan konstruktion ikke vil kalkere en eksisterende biologisk baseret bevidsthed, idet alle hidtil har været uadskilleligt knyttet til en tilsvarende udviklet motorisk side af organismen. De mest banale sensoriske funktioner er knyttet til motoriske funktioner – f.eks. ville øjet intet kunne registrere, hvis øjeæblet (og principielt hele kroppen) ikke kunne bevæges.

Hvis man forestiller sig en konstruktion af en bevidsthed med varierende sansemodaliteter og et oplevelsescentrum (endnu ikke en selvbevidsthed), så ville den hverken være menneskelignende eller umiddelbart sammenlignelig med højerestående dyrs. Det ville være eksempel på en tredje bevidsthedskategori, som på nogen punkter ville være de eksisterende langt overlegen og på en række andre punkter usammenlignelig underlegen.

Hertil kunne indvendes, at hvis det er muligt fra grunden »kunstigt« at skabe en bevidsthed med sådanne egenskaber, så ville disse egenskaber, og dermed principielt alle andre bevidsthedstypers egenskaber, kunne reduceres til det tekniske hardwareniveau, som konstruktionen ville baseres på. Men det er ingenlunde en nødvendig konklusion. Fordi man konstruerer en maskine fra bunden af, er det ikke automatisk givet, at de fænomener som konstruktionen skaber, også kausalt kan reduceres til (beskrivelsen af) maskinen. Der eksisterer i dag mange maskiner, der producerer irreduktible og irreversible fænomener, og man kan for så vidt skabe dem på en helt almindelig PC. Der er altså ikke en nødvendig sammenhæng mellem det kunstigt at kunne frembringe bevidsthedsegenskaber og det at kunne reducere bevidstheden til et underliggende niveau (biologisk/fysisk). Frem for at se på sådanne konstruktioner med mistro og reflexvis afvisning kunne man i stedet overveje, om det ikke med tiden er en hidtil ukendt kilde til empirisk undersøgelse af også menneskets bevidsthed. Det vil åbne for en uendelighed af kilder til empirisk viden om vores egen bevidsthed.

Det er blevet sagt, at den eneste måde, hvorpå man ville kunne skabe kunstig bevidsthed som mindede om menneskets, var at lade en indretning gennemgå det, som mennesket gennemgår i sin ontogenese. Det vil bl.a. indebære, at indretningen skulle udvikles igennem 12-15 år, før den havde erhvervet de modne kognitive funktioner. Selv om indretningen på denne måde godt nok ville have en »livshistorie«, så overser man, hvad der ligger i begrebet livshistorie. Livshistorie er ikke blot en 12-15 årig indlæring, det er for så vidt det mindst interessante, det afgørende er derimod det ubevidste og specielt, at det ubevidste i sin grundlæggende eksistensberettigelse er baseret på dynamiske konflikter. Så godt som alle systemmodeller, der beskæftiger sig med konflikter, accepterer dem kun som momentane mod-

sætninger, som systemet stiler efter at udligne. Eksisterende konflikter udløser automatisk systemfunktioner, der ophæver konflikterne og etablerer den ønskede ligevægt. Man overser altså en af de væsentligste psykologiske pointer ved det ubevidste – at det permanent er struktureret på konflikter, at dets konstante *strukturering* kun opretholdes via dynamiske konflikter, og at struktureringen øjeblikkelig ville stoppe, i det sekund konflikterne blev nivelleret. En sådan nivellering er imidlertid identisk med dynamikkens nivellering og med psykologisk død.

Sådanne systemer er man først for nylig begyndt at nærme sig indenfor forskellige videnskabelige discipliner. Deres kompleksitet er kvalitativt forskellig fra de systemer, man sædvanligvis beskæftiger sig med, og en beherskelse af dem ligger uoverskueligt langt ude i fremtiden.

LITTERATURLISTE

- ANDKJÆR OLSEN, O. (1982): Refleksivitet og psykoanalyse. *Psyke & Logos*, 3: 261-82.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1984): Ubevidste affekter. *Psyke & Logos*, 5: 87-109.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1988): *Ødipus-komplekset*. Hans Reitzels Forlag 1988
- ANDKJÆR OLSEN, O. og KØPPE, S.: *Freuds psykoanalyse*. Gyldendal 1981.
- BUKDAKL, J.K. (1976): Humanistisk videnskabsteori i en tværfaglig tid. I *Kritiske tolkninger* ss. 115-140 Gyldendal 1980.
- FREUD, S. (1909d): *Rottemanden*. Hans Reitzels Forlag 1991.
- FREUD, S. (1915e): Det ubevidste. I *Metapsykologi I* ss. 161-201. Hans Reitzels Forlag 1975.
- FROMM, E. (1962): *Hinsides illusionens lænker*. Hans Reitzels Forlag 1983.
- GREGERSEN, F. og KØPPE, S. (1990): Enhedsvidenskab og reduktionisme. I H. Fink og K. Hastrup (red.): *Videnskabens enhed* ss. 66-88. Århus universitetsforlag.
- HABERMAS, J. (1968): *Erkenntnis und Interesse*. Suhrkamp.
- KØPPE, S. (1976): Introduktion til en teori om subjektets genese. *Exil*, 31/32: 22-56.
- KØPPE, S. (1990): *Virkelighedens niveauer. De nye videnskaber og deres historie*. Gyldendal.
- LORENZER, A. (1972): *Die Wahrheit der psychoanalytischen Erkenntnis*. Suhrkamp.